

حقوق اخلاقی و جایگاه آن در فضای مجازی

حسین کریمی *

چکیده

چنان‌که از عنوان پژوهش برمی‌آید، موضوع آن درباره نوع خاصی از حق است. واژه حق، مشترک لفظی است و کاربردها و معناهای فراوانی دارد؛ اما قاعده‌ها و فضیلت‌های اخلاقی از مصداق‌های بسیار مهمی هستند که این واژه بر آن‌ها صدق می‌کند و می‌توان آن را حق اخلاقی نامید. باتوجه به رواج فضای مجازی میان قشرهای گوناگون، تبیین دلایل اطلاق حق بر موضوعات اخلاقی و جست‌وجو و تبیین مصداق‌های آن در فضای مجازی از وظیفه‌های اصلی این نوشتار بود. در این پژوهش برای تبیین حقوق اخلاقی، حقوق اخلاقی با انواع دیگری از حقوق، از جمله حقوق قانونی تطبیق داده و مقایسه شد. در این مقایسه به نمونه‌هایی اشاره شد، از جمله تفاوت در ضمانت اجرا و انگیزه و نیت، کلی و جزئی بودن و تفاوت در نتیجه. در این پژوهش برای تبیین بیشتر این نوع از حق، به دیگر تفاوت‌های حقوق اخلاقی و قانونی نیز اشاره شد. در نخستین تقسیم‌بندی، حقوق اخلاقی به حق درونی و بیرونی تقسیم شد که از جمله اقسام حقوق درونی، حقوق انسان بر خود و بر اعضای خویش و از جمله حقوق بیرونی، حقوق انسان در خصوص رابطه‌اش با سایر انسان‌ها و حیوانات و حتی

*فارغ التحصیل فلسفه اخلاق از دانشگاه قم.

hosseinkarimy1352@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۱۰/۱۶

تاریخ تأیید: ۱۳۹۴/۱۲/۲۴

اجسام بود. نگارنده معتقد است، همان طور که در فضای واقعی و حقیقی، این حقوق اخلاقی ارزش و اعتبار دارند، در فضای مجازی هم می‌توان مصداق‌هایی برای آن‌ها یافت. بی‌تردید، آگاهی و آشنایی افراد با این مصداق‌ها آن‌ها را به رعایت بیشتر اخلاق در فضای مجازی ملزم خواهد کرد و از این مسیر می‌توان فضای مجازی را پاک‌تر و اخلاقی‌تر ساخت.

واژگان کلیدی

حقوق، اخلاق، حقوق اخلاقی، حقوق قانونی، فضای مجازی.

طرح مسئله

برای ما انسان‌ها حقوق گوناگونی وجود دارد که ملزم به رعایت آن‌ها هستیم و می‌توان آن را یکی از تفاوت‌های انسان با سایر موجودات دانست. حقوق اخلاقی از جمله این حقوق و شاید به نوعی مهم‌تر از سایر حقوق‌هاست. یکی از ضرورت‌های این پژوهش، تبیین اخلاق به عنوان مجموعه‌ای از حقوق است تا در پرتو آن اهمیت حقوق اخلاقی و ضرورت توجه و پرداختن به آن، بیشتر آشکار شود. همچنین، باید برای حل مشکلات فضای مجازی، به جایگاه این حقوق در فضای مجازی توجه کرد و به آن اهمیت داد. «بیش از ۸۵ درصد کاربران فضای مجازی در معرض آسیب‌های اخلاقی و ناهنجاری‌های فناوری اطلاعات قرار دارند که سهم کودکان و نوجوانان در این میان، بیش از بقیه است» (رحمتی، ۱۳۹۲، ص ۶۲). ارزش و جایگاه اخلاق در عرصه‌های گوناگون که افراد جامعه در آن حضور می‌یابند، باید تبیین شود و فضاها را هم از این مقوله جدا نیستند. ضروری است، پژوهش‌های جدیدی در زمینه حقوق اخلاقی انجام گیرد و اخلاق در فضای مجازی و واقعی بیشتر بررسی و ابعاد جدید آن را بتوان شناسایی شود. در خصوص حقوق اخلاقی و اقسام آن در کتاب‌های اندیشمندان ایرانی و اروپایی مطالبی وجود دارد که باید مصداق‌های آن‌ها را در فضای مجازی تبیین و جست‌وجو کرد. روش تحقیق در این اثر، کتابخانه‌ای است و نتیجه‌های این پژوهش به صورت توصیفی-تحلیلی بیان می‌شود.

۱. تعریف‌ها

۱.۱. تعریف‌های موجود از حق و حقوق

درخصوص واژه حق معانی زیاد و گاه متفاوتی عنوان شده است که به اجمال به مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌کنیم. با توجه به گستردگی معنای این کلمه، نخست به معنای لغوی و سپس به بعضی معنای علمی و فلسفی این اصطلاح می‌پردازیم:

واژه حق به صورت مصدر و صفت به کار می‌رود. در اصل لغت هم به معنی ثبوت و ثابت است؛ ولی در معنای دیگری نیز چون سخن مطابق با واقع و اعتقاد مطابق با واقع و کار هدف‌دار و شایسته و همچنین در معنای امتیاز مالی و غیرمالی هم به کار رفته است (قراملکی، ۱۳۸۷، ص ۱۳۰).

حق در لغت به معنای زیادی که به هم نزدیک هستند، آمده است، از جمله راست‌کردن سخن یا قول یا فعل، درست وعده‌دادن، یقین‌نمودن، حکم مطابق با واقع، مرادف سزا و عدل، مال، سهم و در معنی بهره و سهم معین، دستمزد برای یک روز کار (مدنی، ۱۳۷۰، ص ۲۴ و ۲۵).

در کتاب‌های حقوقی معنای دیگری شبیه این واژه‌ها به کار رفته است که هر یک کاربردی دارد. علاوه بر این معنای لغوی، این واژه در علوم گوناگون هم تعریف‌های خاص خود را دارد و تعریفی که در این پژوهش مدنظر است و ما با آن سروکار داریم، تعریفی است که در فقه و اصول آمده است؛ از این رو از سایر تعریف‌ها صرف نظر می‌کنیم.

حق در فقه و اصول که بنا به نظر بعضی اندیشمندان، یکی از منابع حقوق اسلامی است؛ یعنی نوعی تسلط و سلطنت و شاید نوعی حکومت‌کردن. «حق در زبان حقوقدانان اقتدار و سلطه و امتیازی است که برای شخص اعتبارشده و دیگران مکلف به رعایت آن هستند؛ مانند حق مالکیت، زوجیت، ابوت و اکتشاف» (مدنی، ۱۳۷۰، ص ۲۴ و ۲۵). در این معنا

۱. در قاموس لغت به معنای ثبوت، ضد باطل، موجود ثابت، وجود ثابتی که انکار آن روا نباشد، همچنین به معنای وجود مطلق و غیرتقید، یعنی ذات اقدس باری آمده است. (عبدالله جوادی آملی، حق و تکلیف در اسلام، ص ۲۴).

حق دو طرف دارد و رابطه بین دو طرف، حق نامیده می‌شود. حضرت علی علیه السلام می‌فرماید: «هیچ حقی برای کسی منظور نمی‌شود، مگر اینکه وظیفه‌ای بر عهده او گذارده شود و هیچ تکلیفی برای کسی در نظر گرفته نمی‌شود، مگر اینکه در مقابل، حقی برای او منظور شود» (تهج البلاغه، خطبه ۲۱۶).

در صورت وجود یک طرف، حقی ایجاد نمی‌شود. یک طرف حق، کسی است که از آن حق بهرمنده می‌شود و در واقع، صاحب حق و نفع‌برنده است که ممکن است خدا، انسان، حیوان یا جماد باشد؛ پس صاحب حق فقط انسان نیست. طرف دیگر این رابطه کسی است که ادای حق بر عهده اوست که اغلب، انسان است و از موجودات دیگر، اعم از حیوان و جماد انتظار کمتری در انجام این وظیفه وجود دارد؛ چراکه قابلیت‌ها و شایستگی‌های انسان بیشتر از سایر موجودات است و بر همین اساس، حقوق بیشتری بر عهده اوست. برای این مضمون در فقه عبارتی وجود دارد: «الحق سلطنه فعلیه لایعقل طرفیها بشخص واحد» (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۲۵). واژه حق در آیات متعددی از قرآن کریم هم آمده است و مفسران معانی گوناگونی برای آن گفته‌اند: «حق در برابر باطل، حق در مقابل ضلالت و گمراهی، حق در مقابل سحر و جادو^۲ و حق در مقابل هوا^۳» (همان، ص ۲۹). حقوق هم ادای حق کسی یا چیزی است؛ یعنی کسی که حق کسی یا چیزی بر عهده اوست، باید آن را ادا کند که البته با سختی نیز همراه است.

۲.۱. تعریف اخلاق

برای اخلاق تعریف‌ها و انواعی بیان شده است. کوشش ما بر این است که به تعریف‌های کلی و عامی که میان عالمان مسلمان رایج است، بپردازیم و از پرداختن به اقسام غیرضروری آن خودداری کنیم. بر این اساس، در تعریفی آمده که اخلاق، کار یا فعلی ادامه‌دار است. دلیل این استمرار این است که این عمل ریشه در اعماق جان دارد و این ریشه‌داری در اعماق جان را

۱. یونس، ۳۷.

۲. همان، ۸۰.

۳. مؤمنون، ۷۱.

خُلُق و اخلاق نامیده‌اند. همچنین، فقط به کارهای خوب و فضیلت‌ها اخلاق گفته نمی‌شود؛ بلکه به رذیلت‌ها و کارهای بد هم اخلاق اطلاق می‌شود و مثلاً گفته می‌شود، فلانی اخلاق بدی دارد. آنچه در اخلاق و اعمال اخلاقی مشهود است، جنبهٔ اختیاری بودن آن است که بیشتر عالمان مسلمان و سایر ادیان آن را پذیرفته‌اند. وجه مشترک در اعمال فضیلتی و رذیلتی که شاید بیشتر عالمان مسلمان به آن توجه و بر آن تأکید کرده‌اند، این است که این اعمال در انسان رسوخ می‌کنند و بعد از مدتی بدون اندیشه از انسان سرمی‌زنند. «خلق همان حالت نفسانی است که انسان را به انجام کارهایی دعوت می‌کند، بی‌آنکه نیاز به تفکر و اندیشه داشته باشد» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۱، ص ۲۴). از این روست که از انسان خواسته می‌شود، به انجام کارهای ارزشمند و فضیلت‌های اخلاقی اهتمام ورزد تا این‌گونه کارها در نفسش رسوخ کند و مانع رسوخ رذائل در نفسش شود.

۲. تبیین حقوق اخلاقی و اقسام آن

پس از تعریف حق و حقوق و اخلاق و بیان مقدمات این بحث، به هدف اصلی این نوشتار که همان تبیین حقوق اخلاقی است، می‌پردازیم. واژهٔ حق در ادیان و فرهنگ اسلامی کاربردهای فراوانی دارد، از جمله در زمینهٔ موضوعات اخلاقی. شاید کاربرد اصطلاح حقوق اخلاقی رواج چندانی نداشته باشد و تا حدودی جدید باشد. درحقیقت، در زندگی روزمرهٔ خود کارهایی انجام می‌دهیم یا ترک می‌کنیم که ممکن است فضیلت یا رذیلت محسوب شوند؛ اما به این کارها و رفتارها از جنبهٔ حقوق ننگریم. در واقع، اگر ارزش‌های اخلاقی را به‌عنوان حقوقی در نظر بگیریم که برعهدهٔ ما گذاشته شده‌اند، شاید ارزش و اعتبار دیگری بیابند و اجرای آن‌ها ضروری تر شود تا اینکه فقط از آن‌ها به‌عنوان کارهایی اخلاقی نام ببریم.

از نظر اندیشمندان اسلامی کسی که در مقابل چیزی یا کسی مسئولیت دارد، حقی برعهده دارد که باید آن را ادا کند؛ در غیر این صورت، بازخواست می‌شود. «هرکسی از حق‌های فراوانی برخوردار است. این حق‌ها طبیعی‌اند و اخلاقی بودن در گرو رعایت حق افراد است» (قراملکی، ۱۳۸۷، ص ۱۳۲). «ما در مورد برخی چیزها مفهوم حق را به‌کار می‌بریم؛ درحالی‌که این‌گونه

نیست که اگر شخص آن‌ها را رعایت نکند، قابل پی‌گیری و مجازات باشد که این‌گونه حقوق را اخلاقی می‌نامند» (مصباح یزدی، ۱۳۸۷، ص ۱۰۰). در مجموع، حق با اخلاق رابطه بسیار نزدیکی دارد؛ به این معنا که هرچه انسان در فضائل اخلاقی بیشتر رشد کند، حق جایگاه بهتری می‌یابد. می‌شود گفت که حق و اخلاق لازم و ملزوم همدیگرند و رشد و تعالی هر یک باعث رشد دیگری می‌شود. همچنین، دایره حقوق اخلاقی گسترده است و حوزه‌های متعددی را شامل می‌شود که اگر ما این حوزه‌ها را از یکدیگر جدا و مشخص کنیم، شاید بخش زیادی از اخلاقیات، داخل این دایره قرار بگیرند و خارج از این دایره ارزش اخلاقی مهمی باقی نماند.

۱.۲. اقسام حقوق اخلاقی

۱.۱.۲. حقوق اخلاقی درونی

یک جنبه از حقوق اخلاقی به رفتار انسان با خود مربوط می‌شود. در این نوع از حقوق، انسان باید حقوق اخلاقی مربوط به جسم و روح خود را که جنبه شخصی و خصوصی دارد، رعایت کند. در بُعد جسمانی مهم‌ترین مصداق این نوع حقوق، رفتار با اعضای بدن است که باتوجه به اینکه در اختیار انسان هستند، شایسته است با هر یک از آن‌ها درست و مناسب رفتار کند. در آیات و روایات اسلامی توصیه‌های زیادی شده است که حق هر یک از اعضا ادا و از آن‌ها به درستی نگهداری شود: ﴿وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا﴾ (اسراء، ۳۶). «خدای متعال برای اعضا و جوارح بدن که گرایش‌های حیوانی و طبیعی انسان غالباً توسط آن‌ها ارضا می‌شود، حقوقی ترسیم می‌کند و پایمال کردن آن‌ها را خطا و گناه می‌داند» (سبحانی‌نیا، ۱۳۹۲، ص ۲۲۹).

میان اعضای بدن انسان از نظر ارزش و اهمیت و رتبه تفاوت‌هایی وجود دارد و در واقع، حقوق بعضی مقدم بر برخی دیگر است. «در بیشتر متون قرآنی و روایی، از میان حواس پنج‌گانه، فقط نام گوش و چشم برده می‌شود؛ زیرا نقش این دو حس از بقیه مهم‌تر و اساسی‌تر است و از بین این دو، نقش شنوایی مهم‌تر است» (سبحانی‌نیا، ۱۳۹۲، ص ۱۰۳). میان

۱. و از چیزهایی که به آن‌ها علم نداری پیروی مکن؛ زیرا از گوش و چشم و قلب پرسش می‌شود.

فیلسوفان و اندیشمندان غربی، کانت نیز به حقوق جسمانی و طبیعی انسان اشاره کرده و رعایت این حقوق را لازم شمرده است. «نخستین وظیفه در قبال خویش، مراقبت از ذات طبیعی حیوانی خویش است. نقیض این کار، خودکشی و جرح یا نقص عضو است» (اترک، ۱۳۹۲، ص ۲۳۶). رفتارهای غیراخلاقی، مانند خودکشی که یکی از مشکلات جوامع جدید است، نوعی نقض حقوق اخلاقی انسان در مقابل جسم خود محسوب می‌شود. در ادامه بحث لازم است برای تبیین بیشتر حقوق اخلاقی، آن را با حقوق قانونی مقایسه کنیم.

۲.۱.۲. حقوق اخلاقی بیرونی

با گذر از حقوق درونی به حقوق اخلاقی بیرونی می‌رسیم. در تعامل انسان با دنیای بیرون از خود، حقوقی ایجاد می‌شود که از نظر اخلاقی و گاه از نظر قانونی، انسان ملزم به رعایت آن‌هاست. دایره این حقوق بیرونی گسترده‌تر و عام‌تر از حقوق درونی است و شامل تمام افراد و حتی حیوانات و اجسامی می‌شود که انسان به نوعی با آن‌ها مرتبط است. از نخستین گروه که اعضای خانواده هستند تا دیگر گروه‌ها، مانند اقوام، دوستان، همکاران و همسایگان و حتی حیوانات و اجسام و نباتاتی که در اطراف انسان هستند، حقوقی بروی دارند. بر همین اساس، برخی صاحب‌نظران حقوق اخلاقی بیرونی را به اجتماعی و محیط‌زیست تقسیم کرده‌اند. «حقوق اخلاقی انسان نسبت به اعضا و جوارح خود، حقوق اخلاقی انسان نسبت به سایر هم‌نوعان خود، [یعنی] همسایگان، همکاران، دوستان و اقوام، حقوق اخلاقی انسان نسبت به خانواده خود، حقوق اخلاقی انسان نسبت به حیوانات و محیط‌زیست خود و حقوق اخلاقی انسان نسبت به جمادات» (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۳۰۲).

یکی از بهترین مصداق‌های حقوق بیرونی و اخلاق اجتماعی، رعایت حق الناس است که تأکید فراوانی به آن شده است. حق الناس، تنها شامل موضوعات مادی و مالی نیست و دایره‌ای وسیع‌تر از آن دارد. «رهایی از مسئولیت شرعی در قبال حق الناس بسیار دشوار است و خداوند هرگز تضییع [کننده] حقوق مردم را نمی‌بخشد؛ مگر آنکه صاحبان حق، آن فرد را ببخشند» (قراملکی، ۱۳۸۷، ص ۱۳۵). با کمی تأمل معلوم خواهد شد که رعایت حقوق

درونی، بر رعایت حقوق بیرونی مقدم است و تا زمانی که انسان نتواند به وظایف درونی خود بپردازد، از پرداختن به وظایف بیرونی خود هم ناتوان خواهد بود. بیشتر اندیشمندان و عالمان رعایت حقوق درونی را بر حقوق بیرونی مقدم داشته و نخست به حقوق درونی و سپس به حقوق بیرونی توجه کرده‌اند. به عنوان مثال، «کسی که ورود افراد را به حریم خصوصی عیب و غیراخلاقی نداند، از ورود به حریم خصوصی دیگران ابایی نخواهد داشت؛ کسی که غم خوار خود نیست، چگونه می‌تواند غمخوار دیگران باشد» (قراملکی، ۱۳۸۷، ص ۱۴۷). بعد از تبیین حقوق اخلاقی و انواع آن، برای مشتبه‌نشدن با حقوق قانونی لازم است به بررسی و تطبیق این دو نوع حقوق و بیان تفاوت‌های آن‌ها بپردازیم.

۳. تفاوت‌های حقوق اخلاقی با حقوق قانونی

۳.۱. تفاوت در ضمانت اجرا

یکی از تفاوت‌های اصلی و مهم بین این دو نوع حقوق این است که حقوق اخلاقی اگر رعایت نشوند، پیگیری آن‌ها ممکن نیست و نمی‌توان افراد را به دلیل رعایت نکردن این حقوق بازخواست و مجازات کرد. «ما در برخی چیزها مفهوم حقوق را به کار می‌بریم؛ درحالی‌که این طور نیست که اگر آن‌ها را رعایت نکنیم، قابل مجازات باشد؛ مانند حق همسایه، حق استاد و شاگرد و صلۀ رحم و حق حیوانات» (مصباح یزدی، ۱۳۸۸، ج ۱، ص ۱۰۰). همچنین، «قواعد حقوقی جنبه مادی قوی‌تری دارد و اشخاص را به اجبار وادار به انجام یا عدم انجام اصول می‌نماید و در امور کیفری برای اشخاص مجازات تعیین می‌شود» (مدنی، ۱۳۷۰، ص ۵۷). بنابراین، در حقوق قانونی ضمانت اجرایی وجود دارد و قانون پشتمانه این نوع ضمانت و دولت مجری و ناظر بر اجرای این حقوق است و برای کسانی که از این قانون‌ها سرپیچی می‌کنند، مجازات‌هایی از قبیل جریمه، زندان، تبعید و اعدام در نظر گرفته می‌شود. حقوق قانونی در طول تاریخ مدون شده‌اند و مکتب‌های گوناگونی دارند. حقوق اخلاقی در مقایسه با حقوق قانونی ضمانت اجرایی مادی و قانونی ندارند؛ اما جنبه‌هایی معنوی و درونی و وجدانی دارند که به طبع برای افراد آگاه، این ضمانت درونی از ضمانت‌های

قانونی برتر و اجرایی تر است. «کلسن وصف بارز حقوق را الزام اجتماعی همراه با آن می‌داند. همین وصف است که حقوق را از اخلاق متمایز می‌کند. اخلاق ندای وجدان درونی است؛ ولی حقوق فرمانی است که از خارج بر اشخاص تحمیل می‌شود و به دلیل همین اجبار مطاع است» (کاتوزیان، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۱۳). بنابراین در جمع‌بندی بنا به نظر بیشتر حقوق‌دانان و اندیشمندان، مشخصه اصلی حقوق قانونی داشتن ضمانت اجرایی بیرونی است و ضمانت اجرایی حقوق اخلاقی، عوامل درونی و وجدان و موضوعات معنوی در انسان است.

۲.۳. تفاوت در انگیزه و نیت

یکی دیگر از تفاوت‌های این دو نوع حقوق، انگیزه و نیت در انجام این حقوق و تکالیف است. از نظر بسیاری اندیشمندان مسلمان و حتی غربی‌ها انگیزه و نیت فاعل در اعمال و قاعده‌های اخلاقی تأثیر زیادی دارد. «در ارزش اخلاقی انگیزه و نیت فاعل تأثیر دارد؛ از این رو کاری که به قصد ریاکاری و خودنمایی انجام گیرد، فاقد ارزش اخلاقی است» (جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۶۴، ص ۱۷۸). موضوع پذیرفته شده میان بیشتر اندیشمندان اخلاقی، وجود انگیزه و نیت در رفتارهای اخلاقی است؛ حتی کانت، اندیشمند مشهور اروپایی که مطالب مفصلی در خصوص قاعده‌های اخلاقی نوشته است، مهم‌ترین عامل در شکل‌گیری افعال اخلاقی را ارادی بودن آن می‌داند. «توجه کانت بر اصل اراده در افعال و اعمال اخلاقی در خورستایش و تحسین برانگیز است و چنین موشکافی‌هایی در خصوص افعال اخلاقی بی‌نظیر است و افعال اخلاقی و آگاهانه و ارادی را از افعالی که در آن‌ها جبر و اجبار بیرونی وجود دارد، جدا می‌سازد» (اونی بورس، ۱۳۸۱، ص ۴۱). اما در حقوق قانونی طبیعتاً انگیزه و نیت درونی نقشی ندارد یا نسبت به حقوق اخلاقی نقش کمتری دارد و این حقوق با اهرم اجبار و قانون اجرا می‌شوند و در نتیجه از ارزش عمل کاسته می‌شود.

۳.۳. عام‌تر بودن حقوق اخلاقی

یکی دیگر از تفاوت‌های این دو نوع حقوق این است که حقوق قانونی بیشتر به حقوق

انسان‌ها و کمتر به حقوق حیوانات و محیط‌زیست می‌پردازد و مباحث و حد و حدودها و مجازات‌ها بیشتر به محدوده روابط انسان‌ها با یکدیگر برمی‌گردد. درحالی‌که حقوق اخلاقی دایره و مفهوم وسیع‌تری دارد و تنها به یک شاخه محدود نمی‌شود و روابط بین انسان‌ها فقط یک شعبه از آن است و در آن به حقوق حیوانات و حتی جمادات و محیط‌زیست هم توجه می‌شود. در آیات و روایات برای انسان و حیوان و محیط‌زیست حقوقی بیان شده است که بیشتر این حقوق بر عهده انسان‌هاست؛ مثلاً «اگر حیوانی از گرسنگی درحال مردن باشد، آن حیوان بر ما حق دارد که به او غذا دهیم؛ حتی زمین و درخت هم بر ما حق دارند» (مصباح یزدی، ۱۳۸۸، ج ۱، ص ۱۰۱). یکی دیگر از مصداق‌هایی که برای حقوق اخلاقی گفته‌اند، رعایت حقوق اعضای بدن انسان است و بر ذمه انسان است که به آن توجه کند؛ درحالی‌که در حقوق قانونی به این موضوع توجه نشده است. در مجموع ملاحظه می‌کنیم که حقوق اخلاقی دایره‌ای گسترده دارد که ملزم به رعایت آن هستیم.

۴.۳. تفاوت در نتیجه

یکی از پیامدهای بی‌توجهی به حقوق قانونی این است که اگر این حقوق رعایت و اجرا نشوند، در جامعه و اجتماع شاهد بی‌نظمی و هرج‌ومرج و ازهم‌گسیختگی خواهیم بود. مثلاً بی‌توجهی به قوانین راهنمایی و رانندگی و اجرائکردن آن باعث بی‌نظمی و ناهماهنگی در عبور و مرور شهری خواهد شد و قانون‌پشتوانه رعایت این حقوق در جامعه است. اما درباره حقوق اخلاقی، رعایت نکردن آن‌ها پیامدهای خاص خود را دارد که این پیامدها با پیامدهای بی‌توجهی به حقوق قانونی متفاوت است و به طبع نتیجه رعایت نکردن این حقوق هرج‌ومرج در جامعه نخواهد بود.

«ترک حقوق اخلاقی وجدان درونی را جریحه‌دار می‌سازد؛ مانند بی‌حرمتی به پدر و مادر و ترک ادب نسبت به شخصیت‌های علمی و اجتماعی» (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۲۴۱). گاه، رعایت نکردن حقوق اخلاقی، علاوه بر عذاب وجدان درونی، عقوبت‌های دنیایی و آخرتی هم در پی دارد. تا اینجا، به تفاوت‌های اجمالی این دو نوع حقوق اشاره کردیم. در پایان

تطبیق و مقایسه این دو نوع حقوق باید یادآور شویم که هدف ما بررسی قوت و ضعف این دو نوع حقوق نبوده است که اساساً این بحث در حوصله این مقاله نمی‌گنجد؛ بلکه هدف از بیان این بحث، تبیین و شناسایی بیشتر حقوق اخلاقی بوده است. حقوقدانان در کتاب‌های خود، درباره فلسفه حقوق، به وجود رابطه‌های محکم و عمیق بین حقوق و اخلاق اشاره کرده‌اند و بیشتر اندیشمندان، چه در اروپا و چه در جهان اسلام، این رابطه را انکار نکرده‌اند.

۴. نقش حقوق اخلاقی در فضای مجازی

همان‌طور که اشاره شد، حقوق اخلاقی نقش و کارکرد فراوانی در زندگی ما دارد و براساس الزام درونی است که این حقوق را در میدان‌های گوناگون رعایت می‌کنیم. در دوران گذشته به این حقوق توجه و بر رعایت آن‌ها تأکید می‌شد و آیه‌های زیادی از قرآن به این موضوع پرداخته و اندیشمندان مسلمان مصداق‌های زیادی برای این نوع حقوق برشمرده‌اند. با ظهور فضای مجازی به حقوق اخلاقی در این فضا هم توجه شد؛ هرچند مدت زمانی طول کشید تا ضرورت لزوم و کاربرد اخلاق در فضای مجازی احساس شد. «فضای مجازی نیز مانند دنیای واقعی نیازمند اصول و ضوابط اخلاقی خاص خود است» (رحمتی، ۱۳۹۲، ص ۲۴۵). در چند دهه اخیر، باتوجه به بروز بعضی ردایل اخلاقی در فضای مجازی، لزوم توجه جدی و عمیق به کاربرد و نقش اخلاق در این فضا بیشتر احساس شده و شاخه جدیدی در اخلاق با عنوان اخلاق فناوری اطلاعات شکل گرفته است. نقش این حوزه کاربردی کردن اخلاق در فضای مجازی و شناخت کمبودهای اخلاقی در این محدوده است. در ادامه نخست، تعریفی از فضای مجازی بیان کرده و سپس حقوق اخلاقی در فضای مجازی را بررسی می‌کنیم.

۱.۴. چيستی فضای مجازی

در دنیای معاصر، فضای مجازی کاربرد و استفاده فراوانی یافته است و شاید کمتر کسی پیدا شود که مستقیم یا غیرمستقیم از این فضا و امکانات آن استفاده نکند. «واژه فضای مجازی برای توصیف یک جهان الکترونیکی گسترده استفاده می‌شود که در آن، فناوری

کامپیوتری با سیستم‌های ارتباطی پیشرفته پیوند می‌خورد» (جفریس، ۱۳۸۱، ص ۴). ظاهراً ویلیام گیسون، نویسنده کتاب‌های علمی‌تخیلی، نخستین بار این اصطلاح را به کار برده است. او در کتابی تخیلی، این تصور را به مخاطبان خود القاء کرد که مردم می‌توانند مستقیم، مغزهای خود را به شبکه‌های کامپیوتری متصل کنند.

امروزه هرکسی می‌تواند به وسیله کامپیوتر خانگی و یا گوشی همراه، به دنیای مجازی وارد شود. در این فضا هرکس به همان آسانی که با شخص کنارش ارتباط برقرار می‌کند، می‌تواند با فردی در دورترین نقطه جهان مرتبط شود. پس در سراسر جهان، کاربران فضای مجازی به راحتی می‌توانند با یکدیگر ارتباط برقرار کنند. در جهان امروز، به حدی استفاده از این فضا فراوان شده است که گاهی اصطلاح واقعیت مجازی را برای آن به کار می‌برند. «واقعیت مجازی جایی است که تصاویر مردم و یا حوادث به کمک یک کامپیوتر طوری ایجاد می‌شود که کاملاً مشابه نمونه واقعی به نظر می‌رسد» (جفریس، ۱۳۸۱، ص ۴). باتوجه به گستردگی استفاده از فضای مجازی، ضرورت توجه به حقوق اخلاقی در این فضا و رعایت آن، بیشتر احساس می‌شود. در ادامه مصداق‌های حقوق اخلاقی را در فضا مجازی بیان می‌کنیم.

۲.۴. مصداق‌های حقوق اخلاقی درونی در فضای مجازی

شاید نخستین حق اخلاقی در این بخش مربوط به حقوق اعضای بدن انسان است که به رعایت اخلاق درونی ما انسان‌ها بازمی‌گردد. بعضی حواس پنج‌گانه ما نخستین رابط میان ما با فضای مجازی هستند. هریک از این اعضا بر عهده ما حقوقی دارند که باید آن‌ها را ادا و از استفاده نامناسب از آن‌ها خودداری کنیم. در آیات و روایات اسلامی نیز توصیه شده است که از این اعضا به درستی استفاده کنیم. در آیات قرآن آمده است که در صورت استفاده نادرست از این اعضا، در روز قیامت آن‌ها از ما شکایت خواهند کرد و حتی بدون در نظر گرفتن این آموزه‌های دینی، از جنبه اخلاقی نیز شایسته است که از این اعضا در انجام کارهای خیر و نیکوکاری استفاده کنیم. نیکوکاری و کمک به خلق که بیشتر ادیان مهم و آسمانی انسان‌ها را به آن دعوت کرده‌اند، به وسیله این اعضا انجام می‌شوند؛ از همین رو، در فضای مجازی

هم باید از دست‌ها، چشم‌ها، گوش‌ها و زبان و سایر اعضا به درستی استفاده کنیم.

«در سایه مسئولیت اعضا و هدفمندی جوارح، حقوقی برای آن‌ها تعیین شده که تجاوز از حقوقشان ظلم است» (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۳۰۲). تمامی حقوق اخلاقی که برای اعضا بیان شده است، در فضای مجازی نیز مصداق‌هایی دارد؛ به‌عنوان مثال «حق زبان بیان حقایق نیکو و سخنان نیکو، دوری از مطالب مستهجن، کذب، تهمت، غیبت، فحاشی، پرگویی، سخن‌چینی، صداقت و راستگویی [است]» (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۳۰۲). شاید گفته شود که ما در فضای مجازی از زبان استفاده نمی‌کنیم؛ اما باید توجه کنیم که گرچه مطالب به‌وسیله دست نوشته می‌شوند، حاکی از حرف‌های ما هستند؛ پس شایسته است که از زبان خود در این فضا درست استفاده کنیم و حق آن را به‌جای آوریم. اما «حق چشم و گوش، پوشاندن چشم از نگاه حرام و آنچه خداوند امر فرموده و نگاه به قرآن و پیشوای علم و ربانی، حق گوش هم دوری از امور حرام، استماع تهمت، غیبت، شنیدن کلمات رکیک و زشت [است]» (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۳۰۴).

یکی دیگر از مصداق‌های حقوق اخلاقی اعضا در فضای مجازی که شایسته است بیشتر بدان توجه شود، حق شکم است؛ یعنی پرهیز از حرام خوردن. باتوجه به امکانات فراوان فضای مجازی و در دسترس بودن آن، بعضی کاربران از این فضا در راه‌های حرام استفاده می‌کنند. «امام سجاد علیه السلام در رساله حقوق پرهیز از خوردنی‌ها و آشامیدنی‌های حرام را حق شکم و انسان را به رعایت آن مکلف می‌داند» (سبحانی‌نیا، ۱۳۹۲، ص ۲۶۷). پرواضح است که از اعضای خود در فضای مجازی به هر نحوی می‌توان استفاده کرد؛ یعنی هم می‌توان در توسعه و تبلیغ رذائل و نشر آن‌ها استفاده کرد و هم می‌توان از آن‌ها در تبلیغ و توسعه فضائل اخلاقی بهره گرفت که در صورت استفاده ناصحیح از آن، حقوق اعضای خود را ادا نکرده‌ایم. از دیگر مصداق‌های حقوق اخلاقی درونی، توجه به موضوعات روحی است. استفاده نادرست از بعضی شبکه‌های فضای مجازی که محتوای غیراخلاقی و غیرانسانی دارند، به روح و روان انسان لطمه می‌زند و او را از حالت تعادل خارج می‌سازد که در این صورت نیز حقوق اخلاقی روح و درون انسان مراعات نشده است.

۳.۴. رعایت حقوق اخلاقی انسان‌ها با همدیگر

در دین اسلام به رعایت حقوق اخلاقی انسان‌ها در مرحله اول و حقوق مسلمان‌ها در مرحله بعد توصیه و بر آن تأکید شده است که این حقوق اخلاقی مصداق‌های متعددی در فضای مجازی دارد. بنابراین، حقوق خانواده، همسایگان، پدر، مادر، همکاران، برادران و اقوام، نه تنها در فضای واقعی، بلکه در فضای مجازی هم باید رعایت شود. امروزه، یکی از مشکلات موجود در فضای مجازی رعایت نکردن حقوق اخلاقی در آن است. در چند دهه اخیر، در کل دنیا به اخلاق و رعایت آن در فضای مجازی بیشتر توجه شده است. از جمله مصداق‌های مهم نقض حقوق اخلاقی در این فضا، نقض مالکیت‌های خصوصی، کپی‌رایت‌های معمول و متعارف که زشتی آن از بین رفته و میان کاربران کاری عادی محسوب شده است، دادن اطلاعات نادرست و غیرواقعی کردن اطلاعات است.

یکی از حقوقی که در این فضا رعایت نمی‌شود، حقوق خانواده است. اغلب، اشخاص در پی استفاده زیاد و بدون برنامه از فضاها، مجازی و اینترنت و رایانه، از توجه به حقوق معنوی و حتی مادی خانواده خود غافل می‌شوند. باتوجه به وجود و گسترش شبکه‌های اجتماعی و پیشرفت گوشی‌های تلفن همراه، نادیده‌گرفتن و رعایت نکردن این حق، زیاد به چشم می‌خورد. «هرچند رعایت حقوق مادی در خانواده مورد تأکید اسلام است و در سیره پیشوایان دین نیز بادقت مورد توجه و عنایت بوده است؛ اما اساس خانواده بر حفظ حقوق معنوی استوار است» (همان، ص ۳۰۶). «یکی از مشکلات فضای مجازی اعتیاد مجازی یا اعتیاد به این شبکه‌های عظیم جهانی است که دارای تأثیرات روحی‌روانی بسیار مختلفی روی کاربران است» (رحمتی، ۱۳۹۲، ص ۲۴۷). در واقع، اعتیاد اینترنتی اشخاص را از پرداختن به حقوق اولیه خود و خانواده باز می‌دارد.

۴.۴. حقوق اخلاقی حیوانات و اشیاء و محیط‌زیست در فضای مجازی

همان‌طور که پیش‌ازین گفتیم، حقوق اخلاقی در روابط بین انسان‌ها منحصر نیست و دایره‌ای وسیع دارد. در عالم واقعیت، محیط‌زیست و حیوانات و اشیاء هم بر ذمه ما حقوقی

دارند که تأکید زیادی بر ادای این حقوق شده است. محیط‌زیست، محیطی است که در آن زندگی می‌کنیم و دربردارنده حیوانات و نباتات و جمادات و... است و شامل هر موجودی می‌شود، به‌غیر از انسان. در چند دهه اخیر، این نوع حقوق بسیار تضييع شده؛ از این رو برای احیای حقوق محیط‌زیست و حیوانات راهکارهایی قانونی پیشنهاد شده است. باتوجه به اینکه انسان‌ها از این مجموعه و موجودات داخل آن بهره می‌برند، حقوقی نیز بر عهده انسان قرار می‌گیرد که انسان‌ها ملزم به رعایت آن‌ها هستند. رعایت حقوق محیط‌زیست به‌عنوان تکلیف اخلاقی انسان، یکی از مباحث مشترک میان اندیشمندان غربی و مسلمان است. دین مبین اسلام به انسان‌ها اجازه هر نوع دخالت و استفاده از محیط‌زیست را نداده است. «براساس روایات اسلامی انسان در محیط‌زیست حق هرگونه تصرفی ندارد و حتی حیوانات بر عهده صاحبان خویش حقوقی دارند» (جمعی از نویسندگان، ۱۳۸۸، ص ۱۳۳).

در فضای مجازی هم باید به این حقوق توجه شود. در واقع، رعایت نکردن این حقوق چه در دنیای واقعی و چه در فضای مجازی، ظلم به صاحب آن حق محسوب می‌شود. برای تشویق افراد به حفظ محیط‌زیست و رعایت حقوق حیوانات می‌توان از امکانات موجود در فضای مجازی بهره‌جست و آسیب‌ها و عامل‌های تهدیدکننده محیط‌زیست و راه‌های پیشگیری از آن را بیان کرد. همچنین می‌توان مشکلات ناشی از تخریب محیط‌زیست و در معرض نابودی قرارگرفتن بعضی گونه‌های جانوری را تا حدودی از طریق امکانات فضای مجازی بررسی کرد و برای رفع و کاهش این مشکلات، از طریق شبکه‌های اجتماعی و وبلاگ‌ها و سایت‌های مفید، راهکارهای حفظ محیط‌زیست را بیان و منتشر کرد. حتی گاهی دوراندختن ابزار ورود به فضای مجازی و قطعه‌های آن‌ها در محیط‌زیست، مشکلاتی به بار می‌آورد. همچنین، استفاده نامناسب و نابجا از همین امکانات که در اختیار ما قرار دارد، به‌نوعی تضييع حقوق جمادات است. راهکارها و توصیه‌های خاصی که درخصوص این‌گونه حقوق در تمام ادیان و مذاهب وجود دارد، اهمیت آن‌ها را بر ما آشکارتر می‌سازد و این آموزه‌ها را می‌توان بر فضای مجازی هم تعمیم داد.

نتیجه

۱. مفاهیم و ارزش‌های اخلاقی معنا و محتوایی بیش از آنچه فکر می‌کنیم، دارند و ارتقای آن‌ها از جمله‌های اخلاقی که گاه، فقط به ظاهرشان توجه می‌شود، به حقوق اخلاقی ممکن است. در این صورت، مفاهیم اخلاقی جنبه حق و حقوق پیدا می‌کنند و توجه خاصی را می‌طلبند. حقوق، تنها به حقوق قانونی ختم نمی‌شود و اخلاق هم می‌تواند در کنار حقوق قانونی، جنبه حقوقی بیابد.

۲. حقوق اخلاقی در عالم واقعیت مصادیق و شمول گسترده‌تری دارد، مانند حقوق اخلاقی اعضای بدن انسان، خانواده، اجتماع و محیط زیست. هرکدام از این جنبه‌های اخلاقی، باهم مرتبط‌اند و رابطه‌ای درونی دارند. بعضی از این جنبه‌ها، مانند حقوق اشخاص بر خود و اعضای خود، بر سایر جنبه‌های دیگر حقوق اخلاقی تقدم دارند.

۳. بحث و پیگیری حقوق اخلاقی، علاوه بر عالم واقعیت، در فضای مجازی نیز ممکن است. تمام حوزه‌های گوناگون رفتار و گفتار انسان در عالم واقعیت، در فضای مجازی هم نمود دارد و در دنیای معاصر، گاه به فضای مجازی بیش از فضای واقعی توجه می‌شود. بنابراین، علاوه بر رعایت جنبه‌های گوناگون حقوق اخلاقی در عالم واقعیت، در فضای مجازی هم امکان بحث و بررسی این حقوق وجود دارد.

۴. در فضای مجازی جنبه‌های گوناگون حقوق اخلاقی، مانند حقوق اعضا و جوارح، حقوق خانواده، حقوق جامعه و محیط زیست، دارای مصداق هستند. در حقوق اخلاقی اعضا و جوارح در فضای مجازی، به رعایت حدود شرعی و اخلاقی و به کار نبردن اعضای بدن در راه‌های خلاف موازین اخلاقی توجه می‌شود.

۵. در حقوق اخلاقی خانواده و اجتماع، به رعایت حدود و حریم شخصی افراد و گروه‌ها و موازین اخلاقی و عرفی درست، همانند حقوق اخلاقی عینی و واقعی توجه می‌شود و استفاده مناسب از این فضا و جلوگیری از ضایع شدن حق خانواده و افراد جامعه در آن مدنظر است.

۶. در حقوق اخلاقی محیط‌زیست در فضای مجازی، می‌توان به حقوق حیوانات و حتی اجسام توجه کرد و به تبلیغ این حقوق و تشویق کاربران به رعایت آن پرداخت و پیامدهای نامطلوب و جدی آسیب‌زدن به محیط‌زیست را بیان و بررسی و به عناوین گوناگون، اطلاع‌رسانی کرد.

کتابنامه

۱. نهج البلاغه.
۲. اترک، حسین؛ وظیفه‌گرایی کانت؛ قم: پژوهشگاه قم، ۱۳۹۲.
۳. اونی، بروس؛ نظریه اخلاقی کانت؛ ترجمه علیرضا آل بویه؛ قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۱.
۴. جفریس، دیوید؛ فضای مجازی؛ ترجمه داود شعبانی داریانی؛ تهران: دلهام، ۱۳۸۱.
۵. جمعی از نویسندگان؛ درسنامه حقوق؛ ج ۲، قم: مؤسسه امام خمینی، ۱۳۸۸.
۶. جوادی آملی، عبدالله؛ حق و تکلیف در اسلام، قم: اسراء، ۱۳۸۸.
۷. خلیلیان، خلیل؛ قانون اساسی؛ تهران: چاپ سپهر، ۱۳۵۹.
۸. جامعه مدرسین حوزه علمیه قم؛ درآمدی به حقوق اسلامی؛ ج ۱، قم: وابسته به جامعه مدرسین، ۱۳۶۴.
۹. رحمتی، حسینعلی؛ مآخذشناسی اخلاق در فناوری اطلاعات؛ دانشگاه قم، ۱۳۹۲.
۱۰. شیرازی، مکارم؛ اخلاق در قرآن؛ ج ۱، قم: مدرسه امام علی علیه السلام، ۱۳۸۱.
۱۱. دژاز، عبدالله و محمدرضا عطایی؛ آیین اخلاقی قرآن؛ مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۸۷.
۱۲. قراملکی، احدفرامرز؛ درآمدی بر اخلاق حرفه‌ای؛ تهران: انتشارات سرآمد، ۱۳۸۷.
۱۳. کاتوزیان، ناصر؛ فلسفه حقوق؛ ج ۱ و ۲، تهران: چاپ محمد، ۱۳۷۱.
۱۴. مدنی، سیدجلال الدین؛ مبانی و کلیات علم حقوق؛ نشر همراه، ۱۳۷۰.
۱۵. مصباح یزدی، محمدتقی؛ نظریه حقوقی اسلام؛ ج ۱، قم: مؤسسه امام خمینی، ۱۳۸۸.